REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 14 | ISSUE - 7 | APRIL - 2025

पंतप्रधान पीक विमा योजना (संदर्भ महाराष्ट्र)

डॉ. प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे
सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, भवभुति महाविद्यालय आमगांव, जिल्हा गोंदिया.

गाषवारा (ABSTRACT):-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख अंग शेती असून भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ही रोजगारासाठी, उपजिविकेसाठी शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. म्हणून भारतीय शेती देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असे म्हणतात. शेती क्षेत्राची आर्थिक विकासातील भूमिका म्हणूनच महत्वाची ठरली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेती क्षेत्राचा हिस्सा जवळपास 51 टक्के इतका होता. 2022-23 मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचा हिस्सा कमी होऊन 15 टक्के झालेला आहे. भारतीय शेती ही निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. अतिवृष्टी, अवर्षण या समस्यांमध्ये ही नेहमी अडकलेली असते. हीच शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एक आधारभूत घटक आहे. ज्या शेतीवर आजही प्रगतीशील भारतातील ग्रामीण लोकसमुदाय हा रोजगारासाठी एकूण लोकसंख्येच्या निम्यापेक्षा जास्त अवलंबून आहे. सततचा ओला आणि कोरडा दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, पिकांची होणारी हानी यामुळे शेतीसारखा एक मोठा जागतिक उद्योग संकटात सापडला आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे देखील शेतीची उत्पादकता कमी होत आहे. शेतकऱ्यांना शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची शाश्वती मिळावी आणि कृषी उत्पादकता वाढावी या हेतूने केंद्र सरकारने १३ जानेवारी २०१६ रोजी **पंतप्रधान पीक विमा** योजना (PMFBY) सुरु केली ही एक प्रमुख पीक विमा योजना आहे जी देशातील विविध आणि विभागलेल्या विमा यंत्रणांना एकत्रित करते. ही योजना नैसर्गिक आपत्ती, कीटक आणि रोगांविरुद्ध व्यापक संरक्षण सुनिश्चित करते, ज्यामुळे हजारो शेतकऱ्यांसाठी आशेचा किरण बनण्याचे आश्वासन मिळते..**या संशोधन पेपर मध्ये** महाराष्ट्रातील पंतप्रधान पीक विमा योजना वाढीचा आणि कामगिरीचा आंढावा व पंतप्रधान पीक विमा योजना समस्या आणि अडचणी जाणून घेण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द : पंतप्रधान पीक विमा योजना, उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये, प्रगती, समस्या.

प्रस्तावना :.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्रमुख अंग शेती असून भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या ही रोजगारासाठी, उपजिविकेसाठी मोती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. म्हणून भारतीय शेती देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असे म्हणतात. शेती क्षेत्राची आर्थिक विकासातील भूमिका म्हणूनच महत्वाची ठरली आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शेती क्षेत्राचा हिस्सा जवळपास 51 टक्के इतका होता. 2022-23 मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेती क्षेत्राचा हिस्सा कमी होऊन 15 टक्के झालेला आहे शेती क्षेत्राच्या उत्पादकतेत सातत्याने घट होत आहे. याची

अनेक कारणे सांगता येतील. यामध्ये पावसावरील वाढत जाणारे अवलंबित्व, धारण क्षेत्राचा घटत जाणारा आकार, जुनाट व पारंपारिक उत्पादन तंत्र, अपुरे जलसिंचन सुविधा, यासारख्या कारणांमुळे शेतीची उत्पादकता घटत आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे देखील शेतीची उत्पादकता कमी होत आहे. शेतकऱ्यांना शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची शाश्वती मिळावी आणि कृषी उत्पादकता वाढावी या हेतूने केंद्र सरकारने सन 1972 मध्ये पीक विमा योजना सुरू करण्यात आली.

भारतीय शेती ही निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. अतिवृष्टी, अवर्षण या समस्यांमध्ये ही नेहमी अडकलेली असते. हीच शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एक आधारभूत घटक आहे. ज्या शेतीवर आजही प्रगतीशील भारतातील ग्रामीण लोकसमुदाय हा रोजगारासाठी एकूण लोकसंख्येच्या निम्यापेक्षा जास्त अवलंबून आहे. सततचा ओला आणि कोरडा दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, पिकांची होणारी हानी यामुळे शेतीसारखा एक मोठा जागतिक उद्योग संकटात सापडला आहे. ज्याप्रमाणे सामान्य जीवनात व्यक्तीला त्याच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या कुटुंबियांना सरंक्षण मिळावे म्हणून विमा सरंक्षण महत्वाचे आहे. परिणामतः विविध बँका आणि संस्था यांच्याद्वारे विमा योजनांचा प्रयोग संपूर्ण भारतात मोठ्याप्रमाणावर यशस्वी होतांना दिसत आहे. याच धर्तीवर संपूर्ण जगाला अन्नधान्याचा पुरवठा करणारा एक मोठा उद्योग ज्याला शेती असे म्हणतात तो उद्योग सुद्धा संरक्षित करण्याच्या अनुषंगाने पिकांना सरंक्षण देणाऱ्या योजनांची सुरुवात झाली. ज्यांना पिक विमा योजना संबोधले जाते.

१३ जानेवारी २०१६ रोजी भारत सरकारने सुरू केलेली **पंतप्रधान पीक विमा** योजना (PMFBY) ही एक प्रमुख पीक विमा योजना आहे जी देशातील विविध आणि विभागलेल्या विमा यंत्रणांना एकत्रित करते. ही योजना नैसर्गिक आपत्ती, कीटक आणि रोगांविरुद्ध व्यापक संरक्षण सुनिश्चित करते, ज्यामुळे हजारो शेतकऱ्यांसाठी आशेचा किरण बनण्याचे आश्वासन मिळते. ही महत्त्वाकांक्षी योजना शेतीशी संबंधित आर्थिक जोखीम कमी करून स्थिरता सुनिश्चित करते आणि शेतक—यांच्या उत्पन्नाला आधार देते, त्यांना आधुनिक कृषी पद्धती लागू करण्यास मदत करते.

पंतप्रधान पीक विमा योजनेची उद्दिष्टे

1.शेतकऱ्यांना अप्रतिबंधनीय जोखमींमुळे होणाऱ्या नुकसानापासून व्यापक विमा संरक्षण दिले जात आहे आणि शेतकऱ्यांना स्थिरतेसह योग्य आर्थिक आधार उपलब्ध होईल याची खात्री केली जात आहे.
2.पीक अपयशामुळे कर्जबाजारी होऊ नये किंवा आर्थिक पेच निर्माण होऊ नये म्हणून शेतकऱ्यांना जलद भरपाई देऊन स्थिर उत्पन्न मिळवून देणे .
3.पीक अपयशामुळे झालेल्या नुकसानासाठी सुरक्षा झडप आहे हे चांगले जाणून आधुनिक उच्च तंत्रज्ञानाच्या शेती पद्धतींचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे .
4.शेती क्षेत्रात सतत कर्जपुरवठा होत राहावायासाठी शेती पद्धती तसेच शेतीच्या पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक आणावी.

पंतप्रधान पीक विमा योजनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये

व्यापक जोखीम कव्हरेज :- ही योजना पेरणीपूर्वीच्या काळापासून कापणीनंतरच्या काळापर्यंत, नैसर्गिक आणि अपरिहार्य जोखमींच्या विस्तृत श्रेणीविरुद्ध कव्हर प्रदान करते.

परवडणारा प्रीमियम :-. शेतकरी प्रीमियमचा किमान वाटा देतात, तर उर्वरित रक्कम सरकारकडून अनुदानित केली जाते. प्रीमियम दर खरीप पिकांसाठी २%, रब्बी पिकांसाठी १.५% आणि व्यावसायिक आणि बागायती पिकांसाठी ५% आहेत.

तंत्रज्ञानाचा वापर :- ही योजना पीक नुकसानाचे जलद आणि अचूक मूल्यांकन करण्यासाठी स्मार्टफोन, रिमोट सेन्सिंग आणि उपग्रह प्रतिमा यासारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देते.

एकात्मिक दृष्टिकोन :- अंमलबजावणीमध्ये एकरूपता आणि मानकीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी एकाच छताखाली विविध विभाजित विमा योजनांचे एकत्रीकरण.

अंमलबजावणीची सोय :- शेतकऱ्यांमध्ये नोंदणी आणि विम्याचा दावा करण्यासाठी सोप्या प्रक्रिया, जिथे सोप्या प्रक्रियांसाठी पोर्टल आणि मोबाईल ॲप्स विकसित केले जातात.

पंतप्रधान पीक विमा योजनेसाठी पात्रता :-.

1.अधिसूचित पिके :- संबंधित राज्य सरकारने अधिसूचित पिके घेतलेला शेतकरी पीएमएफबीवाय अंतर्गत नोंदणीसाठी पात्र असेल.

2.सर्व शेतकरी :- कर्जदार शेतकरी (अधिसूचित पिकांसाठी मंजूर कर्ज असलेले शेतकरी) आणि कर्ज नसलेले शेतकरी (कर्ज घेत नसलेले शेतकरी) या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.

3.भाडेकरू आणि भागधारक शेतकरी :-. भाडेकरू शेतकरी, भागधारक आणि भाडेपट्टा करार असलेले शेतकरी देखील PMFBY अंतर्गत कव्हरसाठी पात्र आहेत.

प्रधानमंत्री फसल विमा योजना (PMFBY) अंतर्गत प्रमुख उपक्रम:.

राष्ट्रीय पीक विमा पोर्टल :-पारदर्शकता आणि सुलभ प्रवेश सुनिश्चित करणारे प्रभावी नोंदणी, देखरेख आणि डेटा विश्लेषणासाठी एक केंद्रीय पोर्टल.

पीक विमा मोबाइल ॲप :- शेतक-यांना नोंदणी, प्रीमियम पेमेंट आणि क्लेम ट्रॅकिंगमध्ये सोयीसाठी समर्पित ॲप्लिकेशन.

जागरूकता मोहिमा :- योजनेचे फायदे आणि प्रक्रियांबद्दल शेतक-यांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी आणि त्यामुळे सहभाग दर वाढवण्यासाठी सर्वसमावेशक मोहिमा.

रिअल–टाइम डेटा इंटिग्रेशन :-. वेळेवर आणि अचूक नुकसान मूल्यांकन आणि भरपाई सुनिश्चित करण्यासाठी हवामान केंद्रे आणि उपग्रह प्रतिमांमधून रिअल–टाइम डेटाचा वापर.

तक्रार निवारण यंत्रणा :- शेतक-यांच्या तक्रारींचे त्वरित निराकरण करण्यासाठी समर्पित चॅनेल स्थापित करणे.

पंतप्रधान पीक विमा योजनेत बदल

पीएमएफबीवायच्या आव्हानांना कमी करण्यासाठी त्यात काही सुधारणा अंमलात आणल्या गेल्या

1.ऐच्छिक नोंदणी :-. २०२० मध्ये, सर्व शेतक-यांसाठी नोंदणी ऐच्छिक करण्यात आली जेणेकरून तळागाळातील पातळीवर चांगल्या प्रकारे माहितीपूर्ण निर्णय घेता येतील.

2.राज्य लवचिकता :-. राज्याने ठरवलेल्या निकषांपेक्षा जास्त जोखीम कव्हर आता त्यांना हवे असलेल्या गोष्टींवर आधारित उपलब्ध आहे कारण राज्याने गरजांनुसार योग्य निवड करावी.

3.जलद दाव्याची प्रक्रिया :-. दाव्याची प्रक्रिया आणि निपटारा जलद करण्यासाठी विमा कंपन्यांसाठी वेळेचे नियम मजबूत करणे.

4.प्रीमियम सबसिडीची मर्यादा :-. वित्तीय खर्च नियंत्रित करण्यासाठी सरकारची प्रीमियम सबसिडी अबाधित क्षेत्रांसाठी 30ः आणि सिंचित क्षेत्रांसाठी 25ः पर्यंत मर्यादित आहे.

5.तंत्रज्ञानाचा वाढीव वापर :-. पीक नुकसान मूल्यांकन आणि दाव्यांमध्ये वितरण कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रगत तंत्रज्ञानाचा आणखी प्रचार.

पंतप्रधान पीक विमा योजनेची प्रगती :-

वर्ष	एकूण सहभागी शेतकरी लाख	विमा संरक्षित रक्कम लाख	विमा हप्ता जमा लाख	लाभार्थी शेतकरी	नुकसान भरपाई लाख
2016—17	118.01	21843.43	4010.66	27.85	1919.97
2017—18	100.51	19232.56	3752.44	52.25	2688.81
2018—19	143.78	26586.56	4916.41	78.97	4301.53
2019—20	140.59	25200.26	4931.13	12.28	344.84
2020—21	119.73	24590.18	5806.19	16.74	1116.35
2021—22	96.38	21,862.28	5,179.61	64.45	3,484.32
2022—23	104.06	29,867.98	4,691.51	78.44	4,090.63
2023—24	242.54	74,986.03	10,141.12	121.95	8,084.25

(महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, सन 2016—17 ते 2023—24)

वरील कोष्टकामध्ये सन 2016—17 ते 2023—24 या कालावधीत महाराष्ट्र राज्यात राबविण्यात आलेल्या पंतप्रधान पीक विमा योजनांमधील शेतकऱ्यांच्या सहभागाची माहिती दर्शविण्यात आली आहे. वरील आकडेवारीवरून असे निदर्शनास येते की, सन 2016—17 ते 2023—24 या कालावधीत पंतप्रधान पीक विमा योजना राबविण्यात आली. या कालावधीत 2016 ते 17 या वर्षांमध्ये 118.01 लाख शेतकऱ्याने पीक विमा योजनेत सहभाग घेतला या माध्यमातून शेतकऱ्यांना 1919.97 लाख इतकी नुकसान भरपाई मिळाली. तर योजनेच्या शेवटच्या वर्षात म्हणजेच 2023 ते 24 या वर्षांमध्ये 242.54 लाख शेतकऱ्यांनी पीक विमा योजनेत सहभाग घेतला या माध्यमातून शेतकऱ्यांना 8084.25 लाख इतकी नुकसान भरपाई मिळाली. वरील कालावधीतील आकडेवारीवरून असे निदर्शनास येते की, 2019 ते 20 या वर्षात सर्वात कमी 344.84 लाख रु नुकसान भरपाई मिळाली आहे तर 2023 ते 24 या वर्षात सर्वात जास्त 8084.25 लाख रु नुकसान भरपाई मिळाली आहे 2021 ते 22 या वर्षात सर्वात कमी शेतकऱ्यांनी या योजनेत सहभाग घेतला आहे.

प्रधानमंत्री फसल विमा योजनेशी संबंधित अडचणी :-

1.विलंबित तोडगा :-. दाव्याच्या निपटारामधील विलंब ही एक महत्त्वाची समस्या आहे, कारण शेतकऱ्यांना अनेकदा भरपाईसाठी बराच काळ वाट पाहावी लागते, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थिरतेवर परिणाम होतो.

2.कमी जागरूकता :- अनेक शेतकरी, विशेषतः दुर्गम भागातील, या योजनेचे फायदे आणि प्रक्रियांबद्दल अनभिज्ञ असतात, ज्यामुळे नोंदणी कमी होते.

3.अंमलबजावणीतील आव्हाने:-. गुंतागुंतीच्या प्रशासकीय प्रक्रिया आणि नोकरशाहीतील अडथळे योजनेच्या सुरळीत अंमलबजावणीत अडथळा आणतात.

4.कव्हर वगळणे :- सर्व प्रकारच्या पिकांच्या नुकसानींना कव्हर केले जात नाही, ज्यामुळे अंशतः आर्थिक संरक्षण मिळते.

5.खाजगी विमा कंपन्यांची भूमिका :-. PMFBY मध्ये सहभागी असलेल्या खाजगी विमा कंपन्या कधीकधी शेतकऱ्यांच्या कल्याणापेक्षा नफ्याला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे अपुरी भरपाई मिळते.

उपाययोजना:-

1.वाढलेली जागरूकता आणि पोहोच :-. या योजनेबद्दल शेतकऱ्यांमध्ये योग्य प्रशिक्षण आणि शैक्षणिक कार्यशाळा आयोजित करून व्यापक माहिती आणि जागरूकता मोहिमा राबवल्या पाहिजेत. हा उपक्रम दुर्गम आणि एकाकी ठिकाणी अधिक सुरू केला पाहिजे.

2.सरलीकृत प्रक्रिया :-.नोंदणी आणि दाव्याच्या प्रक्रिया अधिक शेतकरी–अनुकूल बनवण्यासाठी त्या सुलभ आणि सोप्या करणे. कागदी कामे कमी करायची आहेत आणि नोकरशाहीचा लाल फितीशाही संपवायचा आहे.

3.वेळेवर निपटारे :- भागधारकांमध्ये, म्हणजेच राज्य सरकारे, विमा कंपन्या आणि शेतकरी यांच्यात चांगल्या समन्वयाद्वारे दाव्यांचे वेळेवर मूल्यांकन आणि वितरण सुनिश्चित करा.

4.वाढीव व्याप्ती :- पीक व्याप्ती आणि प्रादेशिक जोखमींच्या बाबतीत योजनेची व्याप्ती वाढवली जाईल, ज्यामुळे अधिकाधिक शेतकऱ्यांना व्यापक व्याप्ती मिळेल.

5.तांत्रिक एकत्रीकरण :- नुकसान मूल्यांकन आणि दाव्यांच्या प्रक्रियेची अचूकता आणि कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आयसीटी, एआय आणि आयओटीमधील प्रगतीचा वापर करणे.

6.सतत देखरेख आणि पुनरावलोकन :- पारदर्शकता आणि जबाबदारी वाढवणारी मजबूत देखरेख आणि पुनरावलोकन यंत्रणा स्थापित करा. यामध्ये तृतीय–पक्ष ऑडिट आणि सुधारणा क्षेत्रे ओळखण्यासाठी नियमित पुनरावलोकने समाविष्ट असू शकतात.

7.वित्तीय संस्थांसोबत भागीदारी :- विमाधारक शेतकऱ्यांसाठी कर्ज उपलब्धता आणि आधार वाढविण्यासाठी बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांसोबत सहकार्य वाढवणे.

8.व्यापक जोखीम कव्हर :-. पीएमएफबीवाय पेरणीपूर्वीपासून ते काढणीनंतरच्या जोखमींना कव्हर करते. नैसर्गिक आपत्ती, कीटक आणि रोगांपासून शेतकर्‍यांच्या जोखमींचे विस्तृत कव्हर सुनिश्चित करते.

9.कमी प्रीमियम दर :-. योजनेअंतर्गत खरीप पिकांसाठी २%, रब्बी पिकांसाठी १.५% आणि व्यावसायिक आणि बागायती पिकांसाठी ५% अशी एकसमान प्रीमियम रचना शेतकऱ्यांसाठी किफायतशीर बनवते तर उर्वरित रक्कम सरकार देते.

10.प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर :- पीक नुकसानाचे योग्य आणि वेळेवर मूल्यांकन करण्यासाठी रिमोट सेन्सिंग, उपग्रह, ड्रोन आणि मोबाईल ॲप्सचा वापर यासारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर, जेणेकरून दावे पारदर्शकतेने प्रभावीपणे हाताळले जातील याची खात्री होईल.

11.समावेशकता आणि व्याप्ती :-. ही योजना सर्व शेतकर्‍यांसाठी उपलब्ध आहे, ज्यामध्ये भाडेकरू शेतकरी आणि भागधारक यांचा समावेश आहे, ज्यामध्ये अधिसूचित पिकांसाठी कर्जदार आणि बिगर कर्जदार शेतकऱ्यांनाही समाविष्ट केले आहे, त्यामुळे सुरक्षिततेचे जाळे आणखी वाढते.

12.स्वयंसेवी सहभाग :-. २०२० पासून, ही योजना सर्व शेतकऱ्यांसाठी ऐच्छिक करण्यात आली आहे, ज्यामुळे विमा निर्णयांमध्ये शेतकऱ्यांची स्वायत्तता आणि वैयक्तिक गरजांनुसार सानुकूलनाला प्रोत्साहन मिळाले आहे.

13.राज्य लवचिकता आणि प्रादेशिक अनुकूलन :-. राज्यांना प्रदेश–विशिष्ट आवश्यकतांवर आधारित अतिरिक्त जोखीम कव्हरेज सानुकूलित करण्याची तरतूद आहे, ज्यामुळे योजनेची प्रासंगिकता आणि परिणामकारकता वाढते.

14.दाव्यांचे वेळेवर निपटारा :- सोप्या आणि जलद दाव्यांचे निपटारा प्रक्रियेमुळे दावे अधिक जलद गतीने निकाली काढले गेले आहेतय विलंबाच्या मुख्य समस्यांपैकी एकावर हा प्राथमिक उपाय आहे आणि त्यामुळे संबंधित शेतकऱ्यांना जलद आर्थिक मदत मिळते.

15.वाढलेली जागरूकता आणि पोहोच :-.. जागरूकता कार्यक्रम, सोप्या प्रक्रियांसह एकत्रित केल्याने शेतकऱ्यांना योजनेबद्दल माहिती देणे सोपे झाले आहे. यामुळे, नोंदणी आणि सहभागाचे प्रमाण वाढते.

निष्कर्ष

भारतासारख्या विकसनशील व कृषीप्रधान देशात कृषी विम्याची गरज व उपयुक्तता खूप महत्त्वाची आहे. सन 1965 ते 66 मध्ये झालेल्या हरितक्रांतीमुळे कृषी क्षेत्रात नवीन अशा पल्लवीत होऊन नवीन संकरित आणि अधिक उत्पादन देणाऱ्या वानांचा शोध व संशोधन यामुळे कृषी उत्पादकतेत व उत्पादनात देखील वाढ झाली मात्र त्याचबरोबर शेती क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात अनिश्चितता देखील वाढली आहे. अशा परिस्थितीत हरितक्रांती यशस्वी होण्यासाठी शेतीला व शेतकऱ्यांना स्थैर्य प्राप्त करून देणे गरजेचे आहे. कृषी धोक्यांपासून संरक्षण मिळाले तर शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य व गतिमानता प्राप्त होईल. आधुनिक काळात

बदलणाऱ्या नैसर्गिक परिस्थितीमध्ये पीक विमा योजनेची गरज तीव्रतेने जाणवत आहे त्यामुळे प्रधानमंत्री पीक विमा सक्तीने व कार्यक्षमपणे राबविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

1. Chand Ramesh & S-S- Raju (2008), Agricultural Insurance in India; National Centre for Agricultural Economics and Policy Research, Indian Council of Agricultural Research, Pusa, New Delhi.
2. Alka Mittal and S-L- Gupta (2006),Principles of Insurance and Risk Management, Sultan Chand & Sons Publication, New Delhi.
3. Sahoo Pratap Chandra, Mohopatra Rajendra, Swain Anil Kumar, an Empirical Evidance of the Effect of Premium and Premium Subsidy on farmer's coverage under Crop Insurance, International Journal of Research & GRANTHLAYYAH, Vol-06 (Issue 3), March 2018, Page No-228&239.
4. Singh Gurdev, Crop Insurance in India,Indian Institute of Manage…
5. कृषी सहकार व शेतकरी कल्याण विभाग, भारत सरकार, वार्षिक अहवाल 2018–19.
6. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, सन 2016–17 ते 2023–24
7. भारतीय कृषी विमा कंपनी अहवाल 2017
8. शेतकरी मासिक जुलै, 2017.
9. शेतकरी मासिक जुलै, 2017.
10. कृषी अर्थ”ाास्त्र विजय कवीमंडन मंगे”ा प्रका”ान नागपूर.
11. भारतीय अर्थव्यवस्था दत्त व सुंदरम एस चांद अण्ड कंपनी न्यु दिल्ली.